

СТАНОВИЩЕ

за дисертационния труд на Красимира Криворова
„Невъзможните светове във философията на XX век“
от доц. д-р Росен Люцканов, ИИОЗ-БАН

Дисертационният труд на Красимира Криворова включва увод, три обособени глави (съответно с историко-философски, логико-семантичен и собствено метафизичен характер), заключение и библиография. Ще разгледам тези три глави поред, акцентирайки върху техните силни и слаби страни. Още в самото начало обаче, бих искал да маркирам несъгласието си с една от основните тези, които биват застъпвани в текста. Според докторант Криворова, развитието на семантиката на невъзможните светове е обусловено от факта, че семантиката на възможните светове не успява да изрази съдържателно идеята ни за невъзможност и осъзнаването на нейната експресивна недостатъчност провокира „въвличане на невъзможните светове като инструмент за анализиране на невъзможността“ (с. 5). Иначе казано, въвеждането на невъзможните светове е наложено от търсенето на „изчерпателно разбиране за модалността“ (с. 140). Според мен, ситуацията е тъкмо обратната. Възможните светове се появяват като полезен инструмент за характеризиране на синтактично въведените системи на модалната логика. Търсенето на съдържателно разбиране за тях идва по-късно, след като вече е ясно, че има роля, която те най-добре могат да изпълняват. В този смисъл, в този случай метафизиката се явява предрешена като металогика. Ситуацията с невъзможните светове е аналогична: първоначално те са просто хитроумен „трик“, позволяващ построяването на семантика на различни неklasически логики и едва след това мисленето за тях започва да звучи в метафизичен регистър. Дали това е така може да се провери чрез проследяване на хронологията на ключовите публикации по темата.

Историческият преглед на модалните категории във втора глава според мен съдържа някои от най-силните пасажии в текста и свидетелства за много добро познаване на тематиката. Тук са разгледани последователно концепциите на Аристотел, Лайбниц, Кант и Хегел за (не)възможността. Известно е влиянието на Аристотел върху метафизичните схващания за модалностите. Въпреки това, не мога да се съглася, че „Аристотеловото влияние се откроява в особена степен при съвременната модална логика“ (с. 10). Ако има област в съвременната логика, където влиянието на Аристотел е най-слабо забележимо, това е точно модалната логика. Причината за това е, че неговото учение за модалната силогистика дълго време (макар и вероятно несправедливо) е смятано за противоречиво, или най-малкото за изпълнено с тежки несъответствия. Въпреки (или тъкмо поради) това, запознаването с модалната силогистика би било полезно за дисертацията, тъй като би уточнило отношението между категориите възможност, действителност и необходимост (в текста сякаш се акцентира върху „двустранно“ разглежданата възможност, т.е. върху контингентността, въпреки че Аристотел борави и с „едностранни“ възможности) (вж. с. 15-16). Бих отбелязал още добре проведеното разграничение между „кинетична“ (като възможност за действие) и „метафизична“ (като единство на материя и ейдос) интерпретация на възможността при Аристотел (с. 13-15). От друга страна, не съм убеден, че Аристотел наистина винаги „мисли възможното през неговата мяра – вероятното“ (пита се, дали това не е анахронично налагане на концепцията на Лайбниц върху тази на Аристотел) (вж. с. 17)? Макар това да е страничен въпрос, за мен е интересно и в каква степен скицираното в текста (по Аристотеловата „Метафизика“) разбиране за отношението между възможност и действителност в геометрията отговаря на античното разбиране за нея, както то е кодифицирано в Евклидовите „Елементи“. Казва се, че „в геометрията действителността предхожда възможността“, съответно, че „в геометрията казваме за нещо, че може или не може според това, дали то е или не е такова и такова“ (с. 20-21, 24). Пример за това е половината линия, която се съдържа във възможност в цялата, която би могла да се раздели на две. И все пак, когато Евклид постулира, че „между кои да е две точки може да се прокара права“, коя е действителността, която предхожда тази възможност? Как изобщо е възможно изобщо да започнем едно геометрично построение, ако

възможността на всяка стъпка в него следва да се гарантира от нещо вече налично в действителност? Според мен обсъждането на тези въпроси би било полезен контрапункт на разгледаното разбиране за възможност. Анализът на Аристотеловото разбиране за невъзможността завършва с изолиране на четири (йерархизирани) смисъла на това понятие: „неможене“, „неможене да бъде“, „несъвъзможност“, „противоречие“ (с. 31-32).

Последните два от тях видимо играят основна роля в концепцията на Лайбниц. В текста добре е показано колко далече е всъщност неговото автентично понятие за възможен свят от това в днешната семантика и метафизика на възможните светове. Както бихме казали днес, Лайбниц застъпва актуалистка версия на абстракционизма – за него действително съществуващ е само нашия свят, а възможните светове са просто идеи в божия ум (с. 36, 48). При това те са възможни тъкмо в смисъл, че тяхното съществуване „може да бъде разбрано ясно от внимателния ум“ (с. 55). Видно е също, че мисленето на Лайбниц за възможността не се ограничава до идиома на възможните светове – необходимостта например не се мисли от него като съществуване във всички възможни светове, а като принадлежност на съществуването към същността на съответното нещо (с. 39). Аналогично, контингентното съществуване не се определя като съществуване в някои възможни светове, а като съществуване, чието основание е извън самото него (с. 43). В текста са разграничени и два типа възможност (строга и хипотетична) (с. 38); това ще се окаже важно по-късно, по повод изработването на обща типология на (не-)възможността.

След Лайбниц идва ред на Кант. Тук изложението е доста лаконично: отбелязано е, че при Кант (не)съществуването също се разбира като модално понятие (с. 65), че „схемата на модалността е самото време“ (с. 67) и че „познаваме само хипотетични възможности, обусловени от опита, но никога не можем да познаем абсолютната възможност на кое да е нещо“ (с. 70). Далеч по-подробен е прегледът на схващанията на Хегел; мотив за това е увереността, че тъкмо Хегел предлага максимално артикулирано разбиране за възможността (мислена най-вече чрез понятието за основание). За начало неговите възгледи са разграничени от тези на Аристотел и Лайбниц: ако при Аристотел възможността се мисли като възможност на противоположни определения, то при Хегел самите възможности (на формалното ниво на разглеждане) се мислят като противоположни една на друга, съответно, contra Лайбниц се уточнява, че формално схванатата възможност всъщност е невъзможност, доколкото си остава само възможност (с. 80-81). Бележките под линия на с. 90 са изключително съдържателни, интересна е например аналогията със слабото схващане на необходимостта, както и нейното редополагане с „необходимостта заради нещо друго“ (Аристотел), „хипотетичната необходимост“ (Лайбниц) и „материалната необходимост“ (Кант). Според мен това е достатъчно важно, за да бъде извадено над линия и да се свърже с опита за обобщаващ анализ на с. 141. В заключение бих посочил, че анализът на понятието за абсолютна необходимост при Хегел (с. 95-100) според мен е един от най-добрите пасажии в цялата дисертация. Криворова обаче завършва своя исторически преглед с обобщението, че „при Хегел не остава нищо невъзможно“ (с. 101), по повод на което естествено възниква въпросът: каква работа ще ни свършат неговите идеи по повод метафизичния анализ на невъзможните светове? Този въпрос не намира отговор, тъй като съдържателната връзка между втора и четвърта глава не става особено ясна.

Трета глава е посветена на семантиката на възможните светове и алетичната модална логика. Изложението е лаконично и компресирано, но страда от някои терминологични неточности, които според мен е важно да бъдат отбелязани. Първо бих отбелязал, че самата конструкция „(не)възможен свят“ не получава достатъчно прецизна характеристика в текста. Още във втора глава е казано, че възможните светове са максимални и непротиворечиви множества от понятия, съответно „невъзможните светове са немаксимални и противоречиви множества от понятия“ (с. 74). Първо, възможните светове са множества не от понятия, а от пропозиции, второ, ако едно множество не е максимално, то обикновено се третира като задаващо възможно състояние на нещата или ситуация, а не свят (възможен или невъзможен). По-нататък, в историческия преглед в началото на главата се акцентира върху ролята на Карнап и

Крипке (с. 118), въпреки че по-нататък е предложена по-балансирана оценка, отдаваща дължимото на Хинтика и Йонсон, макар последният да е именуван погрешно „Джонсън“ (вж. с. 134). От моя гледна точка, най-големият недостатък тук е нестрогата употреба на понятието „валиден“. В него се смесват цели три различни понятия: изпълненост (на пропозиция в конкретен модел), валидност (на пропозиция относно клас от модели) и коректност (което е отношение между теория и нейните модели, свеждащо се до това, че всяка доказуема пропозиция е валидна относно моделите на теорията) – вж. с. 113, 119-120. Впрочем, проблемът изглежда идва от там, че това понятие (или понятия) е въведено прекалено рано, още в контекста на разглеждането на синтактичния подход; това разбира се не е възможно, защото то характеризира отношението между синтаксис и семантика. Съответно, напълно безсмислено е да се говори за „валидни състояния на нещата“ (с. 204), или „валидни положения на нещата“ (с. 211). По-нататък, разгледани са формулата на Баркън и нейния конверс, като е отбелязана връзката на първата с актуализма (с. 123, макар че по-късно те са съотнесени с посибилизма, вж. с. 186). Според мен обаче върху тази връзка можеше да се акцентира и по-еднозначно, както и да се обсъди отношението ѝ с „комбинаторното“ схващане за възможността, скицирано например в Трактата на Витгенщайн. По-нататък, погрешно е посочено, че алетичната модална логика (коя точно от всички?) постулира „универсалност“ на релацията на достижимост (при която всеки възможен свят е достижим от всеки друг). Тогава релацията на достижимост се оказва тривиална и се връщаме в изходна ситуация (отпреди Крипке). По-правилно би било да се постулира това, че релацията на достижимост е релация на еквивалентност (а не, че притежава свойството „еквивалентност“, вж. бел. 297), т.е. че е рефлексивна, симетрична и транзитивна (с. 136-137). Вероятно тази неточност се дължи на пропуснатата фраза: когато релацията на достижимост е релация на еквивалентност всеки свят е достижим от всеки друг, който принадлежи на същия клас на еквивалентност. Подобни неточности откриваме и по-нататък, в четвърта глава: абстрактно схванатите („ерзац“) възможни светове например са приравнени на „контингентни пропозиции“ (вместо на безкрайни множества от такива пропозиции) (с. 211), твърди се, че „семантиката на възможните светове третира невъзможността като тривиално и безсъдържателно истинна“, въпреки че е вярно точно обратното – невъзможността се третира като тривиална неистинност (с. 236). Подобно твърдение става още по-неразбираемо на фона на казаното по-рано – че логическата невъзможност следва да се разглежда като противоречивост или неопределеност (с. 146). Втора и трета глава подготвят сцената за последната, четвърта глава, която е посветена на метафизичен анализ на понятието за (не)възможен свят (въпреки че както вече стана дума връзката между тях не винаги е ясно установима). Според мен тук изложението би спечелило, ако от самото начало бъдат разграничени четири понятия за невъзможен свят: 1. абсолютно семантично (свят, който не принадлежи на множеството на възможните светове), 2. релационно семантично (свят, който не е достижим от друг свят в множеството на възможните светове), 3. абсолютно метафизическо (свят, който е метафизично невъзможен *simpliciter*); 4. релационно метафизическо (свят, който е невъзможен от гледна точка на конкретна метафизична система или постулат). Струва ми се, понякога в текста се получава неуловимо приплъзване между тези четири различни понятия. Пример за смесване между (3) (4) е твърдението, че „в случай, че каузалният принцип като метафизическо положение няма необходим характер, това, което го нарушава, не би било метафизически невъможно, а напротив, възможно“ (с. 150). Смесването на семантичното и метафизическото разбиране за (не)възможността от своя страна сякаш се дължи на това, че в дисертацията наистина са разгледани два варианта за „йерархиизиране“ на логическата и метафизическата възможност, но Криворова така и не успява да избере един от тях (вж. напр. 152-155) и да се придържа към него (съзнавам, че това вероятно не е случайно, а е направено напълно съзнателно). По-нататък, не съм убеден, че разбирам какво означава твърдението, че „ако нещо е метафизически възможно, то трябва да е възможно и във всички останали по-частни смисли“ (с. 159). Означава ли това, че от метафизичната възможност да съществуват еднорози следва,

че те трябва да бъдат и биологически възможни? Коя биология се има предвид в този случай? В дисертацията са разграничени три типа невъзможни светове: непълни, противоречиви и непълни и противоречиви (вече уточних защо според мен непълните светове изобщо не следва да се разглеждат като светове). По повод на това възниква въпросът: какво тогава се случва с обективната неопределеност (vagueness) в нашия свят? Ако приемем, че „плешив“ е обективно неопределен предикат (както изглежда приемат повечето философи, с изключение на привържениците на „епистемицизма“), то от съществуването на гранични случаи (каквото се надявам да съм самият аз) ще следва, че нито „Росен е плешив“, нито „Росен не е плешив“ няма да бъде изпълнено в действителния свят, съответно ще се окаже, че той също е невъзможен (срв. с 169-170)! Не вярвам някой до този момент да е твърдял нещо подобно.

Едно от предимствата на дисертацията безспорно е систематичното представяне на аргументите на Ягисава (с. 191-196). Бих се радвал обаче, ако те бяха представени по-критично. Изкушавам се сам да се опитам да направя това: ако имаше още светове, освен тези, които сега приемаме за възможни, те също биха били определени като възможни, при това въз основа на същите основания (първи аргумент); позоваването на контравъзможните твърдения според мен не доказва необходимостта от съществуване на невъзможни обекти в невъзможни светове – теорията на дескрипциите на Ръсел например, сякаш ни дава необходимото без изпадане в онтологичен разгул (втори аргумент); възражението на Куайн срещу възможните обекти (“no entity without identity”) важи, при това с още по-голяма сила, за невъзможните обекти: въз основа на какво всъщност сме убедени, че кръглият квадрат е различен от неженения ерген? Според мен единственият начин да прокараме систематично подобни разграничения, е като приемем някаква съвременна версия на майнонгианството, което така или иначе е проблематичен ход (трети аргумент); това, че „Питагор искал корен квадратен от две да е рационално число“ задължава ли ни да приемем, че съществува интенционален обект, отговарящ на неговите неосъществими желания? Според мен в днешната философия малцина са тези, които биха приели това (четвърти аргумент).

Бих искал също да отбележа, че метафизичната позиция на актуализма в дисертацията добива донякъде карикатурен облик. Стандартното представяне на актуализма според мен съвпада с това, което в дисертацията е наречено „умерен актуализъм“. Това чисто и просто е възгледът, че не съществуват възможни обекти и семантиката на твърденията относно нереализирани възможности не изисква тяхното постулиране. Съответно, твърдението, че според един актуалист твърдението „В хладилника можеше да има бира (но няма)“ следва да се интерпретира като „В хладилника има действително съществуваща, но неконкретна бира“ (с. 201) звучи най-малкото странно. Съзнавам, че според така наречения „нов актуализъм“ това е точно така, но според мен това е достатъчна причина да отречем неговото право да се назовава „актуализъм“. По-нататък, дори бегъл поглед към статията „Актуализъм“ в Станфордската енциклопедия ще ни накара да се съмняваме, че „актуализмът приписва на всичко действително необходимо съществуване“ (с. 203). Ако наистина беше така, той вероятно нямаше да се радва на особена популярност. Накрая, актуализмът не се свежда до тезата, че реалният свят е „един абсолютно осъществен ерзац-свят“ (с. 208), всъщност според него реалният свят изобщо не е „ерзац“ (обратното би било по-скоро идеализъм).

Четвърта глава завършва с кратък екскурс в областта на параконсистентната логика. Разгледани са различни конкретни формализми от този тип, макар да не е ясно каква е тяхната метафизична значимост. Какви са метафизичните проекции например на дискусивната, дискурсивната и адаптивната логика (с. 226), след като те третират противоречията не като обективни, а като прагматично-обусловен ефект, асоцииран със специфичната ни комуникативна и познавателна ситуация? Оправдание за отразяването им в изложението предоставя тезата, че „параконсистентните логики позволяват да работим с логическата невъзможност“ (с. 247). Дали обаче това наистина е така, след като те не третират противоречието като логически невъзможно? За да работим наистина с логическата невъзможност не трябва ли да я третираме тъкмо като такава, каквато е, тоест, именно като невъзможна? Това са трудни въпроси, за които аз също нямам готов отговор.

В заключение, няколко общи бележки, на които не отдавам голямо значение, но все пак не бих желал да пропусна: 1. на с. 148 е казано, че „солта е възможно да не се разтваря във вода“. За мен би било интересно този казус да се анализира от гледна точка на мисловния експеримент на Пътнам с двойника на планетата Земя (twin Earth), който сякаш показва, че идентификацията на термина „вода“ с химичното съединение H_2O има необходим характер, съответно водата (а също солта) има една и съща химична формула (съответно, едни и същи химични свойства) във всички възможни светове; 2. на с. 169 се казва, че „всеки начин, по който светът не може да бъде описан е невъзможен свят“. Работата е там обаче, че светът не може да бъде описан по следния начин: „Светът е такъв, че точно в този момент аз тежа 70 килограма“. Причината за това е, че в действителност в този момент аз не тежа 70 килограма. От друга страна, в допускането, че тежа тъкмо толкова няма нищо метафизично или дори физически невъзможно (бих могъл да се поставя на строга диета например), съответно свят, в който тежа 70 килограма не е невъзможен. Това показва, че е важно да се уточни как разбираме „невъзможно“ в горната фраза; 3. на с. 173 се говори за „свят, който е невъзможен от гледна точка на всяка логика“. За мен в отсъствието на поне хипотетично положена абстрактна дефиниция за това какво следва да се разбира под „логика“ тази дескрипция е просто безсмислена; 4. на с. 183 се казва, че „действителният свят притежава качеството действителност в действителния свят“. Това е пример за елементарна категориална грешка: действителността на един свят обикновено не се релативира по този начин, противното би имало твърде необичайни следствия; 5. на с. 200 теорията на Майнонг е илюстрирана чрез твърдението, че „има обекти, за които е вярно, че няма такива обекти“. Според мен тук е добре да изоставим излишната парадоксалност на изказа и вместо това да разграничим „има“ и „съществува“, заедно с техните антоними; 6. на с. 224 се споменава допускането, че „класическата логика не схваща правилно логиката“ - за да има това някакъв смисъл трябва еднозначно, дори типографски-графично, да се покаже, че „логика“ няма еднакъв смисъл в двата случая. Отбелязвам тези неточности, не защото ги считам за съществени, а защото вярвам, че след съответна редакция текстът би било добре да се публикува.

В крайна сметка, доказва ли дисертацията реалната необходимост да постулираме съществуването на невъзможни светове в духа на разширения модален реализъм на Ягисава, иначе казано, мислени като конкретни и напълно завършени начини, по които светът би могъл да бъде? Не вярвам, че това е така. Така или иначе, най-убедителните примери, претендиращи, че доказват ползата от тях, са свързани с третирането на пропозиционални нагласи от рода на „Ако нарисувам кръгъл квадрат всички ще се изненадат“ (с. 237). Струва ми се (макар че тук не мога да предложа разгърнат аргумент, който доказва това), че описанията на състоянието са напълно достатъчни за тази цел, иначе казано, разширеният модален реализъм не отговаря на изискванията за теоретична икономия в духа на бърснача на Окам. Друго оправдание за използването на невъзможни светове изхожда от това, че „триъгълност“ и „тристранност“ са две отделни качества, съответно тяхната разделност може да се предаде най-добре чрез въвеждане на невъзможни светове, в които те реално са разделени, иначе казано, в които има триъгълници, които не са тристранни, или тристранни фигури, които не са триъгълници (с. 238). В тази връзка обаче аз бих се запитал: помага ли ни това в опита да разберем истинските триъгълници, в които тези две свойства винаги вървят „ръка за ръка“ и не е ли тъкмо това най-важната ни задача? Съответно, нужна ли ни е наистина една „въображаема“ математика (в смисъла на Василев), в която това не е така?

Заключение: Дисертационният труд според мен напълно отговаря на изискванията за придобиване на научно-образователна степен „доктор по философия“, а формулировките на приносите са адекватни. Имайки това предвид, както и трайният интерес на докторанта към темата на изследването, документиран в нейните дипломна работа и магистърска теза, а също научната и преподавателската ѝ дейност, намираща израз в голям брой публикации, участия в конференции и водени семинарни занятия, ще гласувам „за“ това на Красимира Криворова да бъде присъдена научната степен „доктор“ по направление 2.3 (философия).